

ПОЛЯКИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОФІЦІЙНИХ СТАТИСТИЧНИХ ДАНИХ

Серед багатьох складних для сприймання і важких для вироблення об'єктивних оцінок питань історії України й Польщі одним із найбільш дискутованих і суперечних залишається з'ясування кількості людських утрат під час Другої світової війни. У процесі підрахунків жертв українсько-польського конфлікту деякі автори часто, замість застосування критичного аналізу та зіставлення даних архівних документів, замінюють математичні підрахунки продиктованими політичними замовленнями емоційними й здебільшого науково необґрунтованими цифрами, ґрунтованими на не менш емоційних спогадах і не підкріплених належними й переконливими архівними документальними матеріалами. Політично-емоційна складова частина багатьох публікацій¹ значно ускладнює розв'язання й без того складних для вирішення питань історичної науки, головними труднощами на шляху до вивчення яких є численні проблеми, із якими неминуче зіштовхуються науковці, намагаючись з'ясувати навіть кількість польських та українських утрат на останньому етапі Другої світової війни, а саме в 1943–1945 рр.²

Однак перш ніж підраховувати людські втрати Західної Волині в роки Другої світової війни, важливо з'ясувати принаймні приблизну кількість українського й польського населення на її початку. Саме тому дуже нагальною проблемою, що потребує розв'язання дослідниками, є встановлення кількості українців і поляків у Західній Волині станом на

¹ Wieliczka-Szarkowa J. Wołyń we krwi. Kraków: Wydawnictwo AA, 2013; Piotrowski Cz. Krwawe żniwa nad Styrem, Horyniem i Słuczą. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004.

² Siemaszko E. Straty ludności polskiej w wyniku zbrodni ludobójstwa dokonanych w latach czterdziestych XX wieku przez nacjonalistów ukraińskich. Aktualny stan badań. *Wołyń 1943 – rozliczenie: materiały przeglądowej konferencji naukowej «W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich»*. Warszawa, 2008; Siemaszko E. Bilans zbrodni. URL: <https://www.gosc.pl/doc/1626936>. Bilans-zbrodni. URL: <http://www.l.nawolyniu.pl/artykuly/bilanszbrodni.pdf>; S.76-94; Zaprutko-Janicka A. Iu Polaków naprawdę zginęło w czasie rzezi wołyńskiej? URL: <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2016/10/18/ilu-polakow-naprawde-zginelo-w-czasie-rzezi-wolynskiej/>; Лавер О. Про людські втрати в україно-польському етнічному конфлікті в роки Другої світової війни. URL: history.org.ua/JournALL/pro/9/14.pdf; Патриляк І. Кривавий баланс. Скільки загинуло під час польсько-українського конфлікту? URL: <http://www.memory.gov.ua/news/krivavii-balans-skilki-zaginulo-pid-chas-polsko-ukrainskogo-konfliktu>; Сергійчук В. Втрати населення в ході польсько-українського міжнародного конфлікту в роки Другої світової війни. URL: <https://forum.pravda.com.ua/index.php?topic=976150.0>

1 вересня 1939 р., а саме з'ясування їх кількості в цьому регіоні на підставі зіставлення даних російського перепису 1897 р. та польських переписів 1921 і 1931 рр.

Мета статті – визначити основні питання наукових досліджень на вказану тему. Географічні рамки дослідження цієї проблеми охоплюють територію сучасних Рівненської та Волинської областей і сучасного Крем'янецького району в складі Тернопільської області, у сукупності відомих як історико-географічна Західна Волинь.

Національний склад західноволинського населення за даними російського перепису 1897 р.

Від часу приєднання земель Правобережної України до Речі Посполитої й до їх інкорпорації Російською імперією після другого поділу Польщі в 1793 р. і до кінця Першої світової війни загальна кількість поляків на цих територіях пропорційно до загальної кількості в основному українського населення залишалася незначною.

Про факт їх незначної чисельності на середину ХІХ ст. було добре відомо в Європі. Характерно, що 12 квітня 1853 р. тогочасний німецький суспільно-політичний діяч Фрідріх Енгельс у листі до свого знайомого Йосифа Вейдемєєра (Weydemeyer) висловив обурення щодо намагань польських авторів називати польськими ті землі, де проживало в основному багато мільйонів українців, котрих тоді з подання російських можновладців офіційно називали «малоросами», або «малоросіянами», і де поляки були виразною національною меншістю, яка асоціювалася в місцевих жителів із заможними верствами, відновлення котрих українці не бажали: «Що стосується колишніх польських провінцій по той бік Двіни і Дніпра, то я про них і чути не хочу з тих пір, як дізнався, що усі селяни там малоросіяни, поляками ж є лише шляхтичі і частково міщани, й що для тамтешнього селянина, як і у малоросійській Галичині у 1846 р., відновлення Польщі означало б відновлення старої шляхетської влади у всій її силі. У всіх цих місцевостях, за межами власне Польського Королівства, живе щонайбільше 500 000 поляків!»³.

Із майже півмільйона поляків на українських землях, що входили до Російської імперії, але не ввійшли до складу т. зв. Польського Королівства в складі цієї імперії, $\frac{1}{4}$ поляків мешкали на території Західної Волині. Як у складі Речі Посполитої, так і від приєднання до Російської імперії протягом ХІХ ст. у національному складі населення Волині кількісно переважало українське населення, загальна чисель-

³ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения Изд. второе. Москва: Гос. изд-во полит. лит., 1962. С. 123.

ність якого становила понад $\frac{3}{4}$, або 75 % від загальної кількості жителів. Про це свідчать дослідження російських статистів того часу⁴, те саме підтверджують дослідження українських істориків⁵.

Перший перепис населення Волині в складі Російської імперії проведено в 1897 р., однак наведену в ньому статистику потрібно сприймати з певними застереженнями з огляду на появу критичних відгуків щодо його ходу й наслідків. Відомий український учений Степан Рудницький так узагальнив висловлену різними авторами критику цього перепису щодо недосконалості вміщених у ньому даних. По-перше, це був перший та останній загальнодержавний облік населення імперії Романових, тому на його зміст вплинули недосвідченість організаторів і певна неготовність мешканців до проведення такої акції. По-друге, найменшою адміністративною одиницею, для якої публікували матеріали статистики переписаних за національною ознакою, були повіти, що унеможливило проведення детальних етнічних меж між людьми різних національностей імперії. По-третє, на спотворення реальної картини національних відносин на землях «підросійської» України вплинула тенденційність російських переписувачів, які значну частину українців, особливо в містах, приписували до росіян⁶.

Однак за допомогою критичного зіставлення даних російського перепису за віросповідною й національною ознакою можна зробити деякі попередні підрахунки чисельності населення Західної Волині за національністю. Офіційні дані перепису населення Російської імперії в 1897 р., ураховуючи критичні зауваження щодо його змісту, дають підстави зробити деякі важливі висновки. По-перше, чисельне переважання українського населення над польським проявлялося дуже чітко й це співвідношення виявилось приблизно однаковим на територіях Східної та Західної Волині й суміжних із ними українських землях, включених до Волинської губернії (до якої тоді належали території

⁴ Див.: Братчиков А. Материалы для исследования Вольнской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Житомир, 1868; Забелин А. Военно-статистическое обозрение Вольнской губернии. Ч. I. Киев, 1887. 368 с. (с 8 приложениями и 2 картами); Селиванов А. Ф. Вольнская губерния. *Энциклопедический словарь* / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Санкт-Петербург: Типо-Литограф. И. А. Ефрона, 1892. Т. VII. С. 119–124.

⁵ Див., наприклад: Поліщук Ю. Етнічний склад населення Волині у другій половині XIX – на поч. XX ст. *Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. Київ, 2000. Вип. 14. С. 23.

⁶ Рудницький С. Огляд національної території України. *Чому ми хочемо самостійної України?* / упорядкув., передмова О. І. Шабля. Львів: Світ, 1994. С. 210–271. Див. повну версію цієї праці: Рудницький С. Огляд національної території України: историческая литература. Берлин: Укр. слово, 1923. 143 с.

сучасних областей України – Волинської та Рівненської областей, більша частина Житомирської, а також північними районами Тернопільської й Хмельницької). По-друге, наслідком перепису стало неофіційне закріплення за поляками статусу невеликої нацменшості. Порівняно з більшістю українців, за кількісним складом вони виявилися лише на третьому місці після українців та євреїв і їх кількість становила лише 6 % або була майже такою, як і кількість представників німецької нацменшини й майже удвічі більшою від чисельності росіян. Зокрема, згідно зі згаданим переписом на всій Волині пропорційно до загальної кількості населення проживало 70 % українців, 13 % євреїв, 6 % поляків, 5,7 % німців (171 331 особа), 3,2 % росіян і 2,1 % становили представники інших національностей⁷.

Якщо офіційною метою перепису в Російській імперії було встановити чисельний склад населення за релігійною, віковою, статевою та іншими ознаками, неофіційною кінцевою політичною метою його проведення було з'ясувати успіхи чи неуспіхи політики русифікації жителів неросійських губерній цієї країни. Критичне зіставлення чисельності росіян перепису 1897 р. з переписом 1921 р. дає підстави стверджувати, що кількість українців у ньому зменшена через реєстрацію багатьох із них як росіян, кількість яких насправді на Волині після її приєднання до Російської імперії наприкінці XVIII ст. – протягом XIX ст. була найменшою, порівняно з українцями, євреями, поляками й німцями – чисельно меншою від росіян на Волині була лише чеська громада, представники інших національностей становили менше ніж 1 % від усього населення Волині.

За умов процесів формування націй у Східній Європі наприкінці XIX ст. національні спільноти Волині зберігали ідентичність завдяки консолідації навколо своєї релігійної конфесії та саме завдяки ототожненню з однією з них в основній масі визначилися зі своєю національністю. Крім них, були також люди з відсутністю чіткого самоусвідомлення своєї приналежності до певного народу. Значний відсоток із них – це сім'ї зі змішаним національним і релігійним складом, особливо в християнських конфесіях українців та поляків (коли чоловік або жінка належали до різних національностей і сповідували різні релігійні переконання; від національності батька залежала приналежність до релігійно-церковної конфесії сина й, відповідно, від національності матері

⁷ Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / под ред. Н. А. Тройницкого. Т. II. Санкт-Петербург, 1905. С. VII–IX.

залежало, у якій церкві хреститимуть новонароджену доньку і яку релігію вона сповідуватиме). Інколи в православних та римо-католицьких громадах від домінування й виховання та впливу матері чи батька залежав вибір національної ідентичності, ступінь етнічної толерантності членів сім'ї тощо⁸.

На українських землях у Російській імперії в школах і вищих навчальних закладах запроваджено вивчення лише російської мови, що панувала в усіх владно-адміністративних установах й армії, а сумнозвісним Валуєвським циркуляром 1863 р. проголошено, що ніякої окремої української мови «не було, немає й бути не може», а Емським указом 1876 р. заборонено ввозити твори цією мовою на згадані землі в складі імперії Романових із-за її меж. Однак оскільки всупереч русифікаторській політиці українці зберігали свою мову, культуру та етнічну приналежність, їх офіційно оголошено малоросами й проголошено однією з етнічних груп чи «відгалужень» російського народу.

Усього у Волинській губернії зареєстровано 2 989 482 особи з приблизно однаковою кількістю осіб протилежних статей (1 502 803 чоловіків і 1 486 679 жінок). Релігійний чинник відіграв вирішальну роль у процесі національної самоідентифікації українців, більшість із яких назвали себе православними під час опитувань членами комісій із перепису. У переписі, зокрема, на підставі декларування ними вживання мови як рідної зареєстровано 2 106 521 православного (1 066 891 чоловіка й 1 039 630 жінок), із яких більшість назвали рідною мовою українську, у тогочасній офіційній термінології Російської імперії трактовану як «малоросійська» (1 987 259 українців (994 793 чоловіків і 992 466 жінок)), тобто фактично задекларували себе українцями. Решту православних зареєстрували серед 94 278 росіян (58 634 чоловіків та 35 644 жінки), 2837 білорусів (1649 чоловіків і 1188 жінок), чехів та невеликої кількості поляків. Окремо зареєстровано 8282 старообрядців або таких представників слов'янських народів, які не задекларували сповідання ними православної віри, зокрема 4088 чоловіків та 4194 жінки (вони фігурували у графі «Старообрядці й ті, які ухилялися від православ'я» (*Старообрядцы и уклоняющиеся от православия*))⁹.

⁸ Історичні, політичні, культурні, релігійні, психологічні та інші аспекти проблеми національної самоідентифікації в Україні (див.: Поліщук Ю. Теоретичні виміри етнічної і національної ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 2 (64). С. 197–213).

⁹ XIV. Распределение населения по въроисповѣданіямъ и родному языку. *Первая Всеобщая перепись населения Россійской имперіи 1897 г./подъ ред. [и с предисл.] Н. А. Тройницкаго*. VII: Вольнская губернія. [Санкт-Петербург]: Издат. центр стат. ком. Мин. внутр. дѣль, 1904. С. 84, 86.

Ще виразніше вплив релігійно-конфесійної приналежності вплинув на національну самоідентифікацію євреїв та німців. Кількість людей, які назвали рідною мовою, зокрема, єврейську, переважно (за винятком нечисленних вихрестів або євреїв, котрі не вказали на приналежність до будь-якої релігійної громади) збігалася з кількістю зареєстрованих 395 948 осіб іудейського віросповідання (192 015 чоловіків і 203 933 жінок), а чисельність протестантів – із кількістю німців (переважно менонітів): у переписі, зокрема, зареєстровано 175 439 протестантів (86 930 чоловіків та 88 509 жінок) і 171 331 німця, тобто лише близько 4000 протестантів були представниками інших національностей здебільшого в етнічно змішаних із німцями сім'ях¹⁰.

Водночас ситуація польської нацменшини суттєво відрізнялася від тих тенденцій, які демонстрували представники двох згаданих національностей і віросповідних конфесій Волинської губернії. На її території, зокрема, зареєстровано 298 110 римо-католиків (147 897 чоловіків та 150 213 жінок), із яких рідною назвали польську мову лише 179 957 осіб (88 607 чоловіків і 91 350 жінок)¹¹. Зіставлення цих даних дає підстави стверджувати, що в складі усієї Волинської губернії в Російській імперії в 1897 р. нараховувалося близько 180 000 осіб, котрі позиціонували себе поляками одночасно і за мовою, і за віровизнанням.

Перебування Волині протягом понад трьох століть у складі Речі Посполитої сприяло тривалим процесам окатоличення частини місцевого населення, яке після інкорпорації цього регіону Російською імперією не змогло чинити опір поширеним серед частини населення впливам духовенства Римо-католицької церкви, що протягом ХІХ ст. зуміла зберегти свій авторитет серед частини українців на Волині. Про це переконливо свідчить те, що перепис 1897 р. продемонстрував нетотожність кількості римо-католиків і поляків – щонайменше 118 000 осіб римо-католицького віросповідання були не поляками, а належали до інших національностей. Інакше кажучи, ними були українці або в значно меншій кількості – чехи, білоруси, німці чи росіяни переважно з етнічно змішаних сімей, у яких хтось із членів родини належав до польської етнічної меншини.

Аналіз чисельних даних перепису 1897 р. за окремими повітами Західної Волині дуже виразно свідчить, що кількість поляків на їх

¹⁰ Первая Всеобщая перепись... С. 90–92.

¹¹ XIV. Распределение населения по въроисповѣданіямъ и родному языку. *Первая Всеобщая перепись...* С. 86, 90–92. Крім 4877 мусульманів (4703 чоловіки і 174 жінки), представники решти віросповідань Волинської губернії вписані до графи «інші християнські віросповідання» – їх було 79 осіб (54 чоловіки і 25 жінок) і 226 (225 чоловіків та 1 жінка) – до графи «інші».

території була суттєво меншою, порівняно з кількістю римо-католиків, якими зареєстровано багатьох українців зі змішаних за національним і віросповідним складом сімей. У більшості повітів ця диспропорція була дуже великою й коливалася в середньому від однієї до двох тисяч у кожному повіті, у Рівненському повіті – понад 3350 римо-католиків, які не вважали рідною мовою польську, а у Володимирському й Крем'янецькому повітах кількість римо-католиків із числа людей із непольською мовою спілкування наближалася до третини. У Рівненському повіті, зокрема, вписали до перепису 27 294 римо-католиків (13 293 і 14 001), із яких 23 308 (11 627 та 11 681) назвали рідною мовою польську, 3330 осіб (1686 чоловіків і 1644 жінки) – українську, 41 чоловік і 29 жінок – російську. Тоді ж у Володимирському повіті разом зареєстровано 31 702 римо-католики, серед яких польську мову рідною назвали 22 898 респондентів, тобто рештою було близько 9000 українців (росіян римо-католицького віросповідання в цьому повіті лише кілька десятків). Найбільшим за кількістю українців, офіційно внесених до переписних списків як римо-католики, був Крем'янецький повіт, де зареєстрували разом 15 570 римо-католиків, із них лише 6579 осіб, котрі назвали рідною мовою польську, або 14 450 римо-католиків у повіті без повітового центру (7088 чоловіків і 7362 жінки), із яких лише 5902 осіб (2866 чоловіків та 3036 жінок) назвали рідною мовою польську, а 8359 (4127 чоловіків і 4232 жінок) – українську, 84 особи (42 чоловіки та 42 жінки – російську), у самому м. Крем'янець – 1120 римо-католиків (506 чоловіків і 614 жінок), із яких лише 677 (290 і 387 жінок), або близько 60 %, назвали рідною мовою польську, а 379 осіб (184 і 195) – українську, 13 і 18 – російську¹².

Отже, наприкінці XIX ст. у випадку поляків на Західній Волині прив'язаність до релігійних переконань чи церковних конфесій не завжди визначала національність людей, а відтак приналежність до Римо-католицької церкви не була основним критерієм для визначення загальної кількості жителів польської національності цього регіону. Чисельність осіб, які назвали рідною мовою польську, була набагато меншою від кількості римо-католиків, значною частиною з яких були українці. Саме тому в процесі підрахунків національного складу українців і поляків того періоду й у подальші роки треба враховувати не лише їх віровизнання, а й те, яку мову респонденти назвали рідною.

Порівняння релігійного та національного складу польського й українського населення Волині, за даними перепису 1897 р., здійснено в окремій таблиці зіставленням даних про тих респондентів, етно-

¹² Первая Всеобщая перепись... С. 100.

ідентичність яких зафіксовано на підставі задекларованих ними віросповідання та рідної мови спілкування. Зокрема, у графах «українці» подано дані на тих, які одночасно вказали своє православне віросповідання й назвали рідною мовою українську, у графі «поляки» – дані на тих, котрі одночасно вказали своє римо-католицьке віросповідання та назвали рідною мовою польську, у графі «євреї» – ті, які вказали, що є іудеями й вважають рідною мовою їдиш. Найбільшу національну й релігійну/віровизнавчу монолітність продемонстрували євреї. Перепис засвідчив явну меншість поляків на Західній Волині, де їх лише в Луцькому й Рівненському повітах до 10 %, тоді як в інших західно-волинських повітах пропорційно до решти національного складу населення їх кількість коливалася від 3 до 8 %.

Після загрози революції й реформ 1905 р. у Російській імперії та дозволів уживання термінів «Україна», «українська мова» та «українці» відбулося подальше розгортання доти «законсервованого» українського руху, що сприяло прискоренню процесів національної самоідентифікації тих українців, які не вважали себе росіянами. Водночас упродовж приблизно 12-х років у мирний час у п'яти із семи повітів кількість поляків зменшилася на 24 000 осіб, тобто не відбулося жодного приросту. Як наслідок цих процесів, кількість поляків цього регіону зменшилася, про що свідчать дані статистики про національний склад населення Західної Волині за 1909 р. Як видається, серед іншого це відбулося з тієї причини, що частина тих із волинян, котрі в 1897 р. назвали рідною мовою польську, через кілька років уважали себе українцями.

Зіставлення даних перепису 1897 р. за повітами Західної Волині за національною й релігійною ознаками виразно засвідчує, що кількість римо-католиків у цих повітах була, безумовно, більшою від загальної чисельності поляків. Порівняння даних за національністю 1897 і 1909 рр. виразно свідчить, що протягом 12 років кількість поляків у Західній Волині не лише не збільшилася, а навпаки – зменшилася.

Релігійна приналежність до певних національних конфесій не завжди одночасно означала національну приналежність. Загальна чисельність православних переважно відображала сумарну кількість українців, росіян, чехів і меншою мірою – білорусів. Водночас кількість римо-католиків не завжди обов'язково означала польську національність респондованих – серед задекларованих римо-католиками були деякі українці чи українки (як також чехи й чешки або поодинокі представники інших національностей) зі змішаних сімей, які, хоча й прийняли віру, відповідно жінки або чоловіка, але, незважаючи на це, не відмовилися від своєї національної ідентичності. Згодом ця «націо-

нальна розмитість» стала зручним підґрунтям для полонізації окатоличених українців у формі їх реєстрації поляками під час переписів 1921 і 1931 рр. й аж до початку Другої світової війни.

Таблиця 1

Порівняльні статистичні дані про зміни в складі польського населення Західної Волині від 1897 р. до 1909 р.¹³

Повіт	Поляки у 1897 р.		Загальна кількість населення в 1897 р.	Поляки у 1909 р.		Загальна кількість населення в 1909 р.	Зменшення або зростання кількості поляків в особах за 11 років
	осіб	% пропорційно до загальної кількості населення		осіб	% пропорційно до загальної кількості населення		
Володимир-Волинський	22 898	8,25	277 265	22 200	6,06	365 900	– 698
Дубнівський	12 591	6,5	195 058	9900	6,51	152 074	– 2691
Ковельський	8793	4,6	211 493	4100	4,59	279 900	– 4693
Крем'янецький	6579	3,0	219 934	9800	3	288 200	+ 3221
Луцький	23 784	9,7	252 550	13 300	9,7	340 000	– 10 484
Острозький	11 108	6,61	169 351	15 500	6,61	224 900	+ 4392
Рівненський	24 956	9,2	273 001	19 600	9,9	376 100	– 5356
Разом	110 709	6,92	1 598 652	94 400	4,65	2 027 074	– 23 922

Динаміка етнодемографічних трансформацій польського населення Західної Волині у світлі перепису 1921 р.

Після статистичного обліку польського населення Західної Волині 1909 р. у його чисельному складі відбулися подальші втрати. До спадів

¹³ Дані за 1897 р. наведено на підставі даних про осіб, які назвали рідною мовою польську й були зареєстровані як римо-католики: Первая Всеобщая перепись... С. 89–104. Дані за 1909 р. наведено на підставі: Statystyka Polski / Kumaniecki Kazimierz Władysław; Krzyżanowski, Adam. Kraków: Polskie Towarzystwo Statystyczne; Skł. gł. w Księgarni G. Gebethnera i Sp., 1915. S. 54–55.

демографічного приросту польського населення додалась еміграція частини волинських поляків із цього регіону до Німеччини, Канади та інших країн світу протягом 1909–1914 рр. Перенесення на Волинь воєнних подій Першої світової війни, війни між Українською Народною Республікою (УНР) і більшовицькою Росією, «отаманщина» та спричинені цими й іншими подіями матеріальні руйнації не могли корінним чином покращити демографічну ситуацію на користь місцевих жителів усіх національностей загалом і поляків зокрема з багатьох причин. По-перше, одну частину поляків мобілізовано до російської армії, інші поляки вступили до Польського легіону й згодом – до польської армії, у складі яких багато з них загинули. По-друге, матеріальні втрати, погіршення соціального статусу та стану медичного обслуговування в роки війни сприяли прискоренню процесів внутрішніх міграцій поляків із Волині в межах Російської імперії восени 1914 р. – на початку 1917 р. Від 1909 р. протягом наступних 12 років на Волині відбулися великі катаклізми: воєнні події, мобілізація до російської армії, руйнація суспільного життя й погіршення матеріальних статків і, як наслідок, зменшення кількості шлюбів та народжень, переважання смертності над народжуваністю, масові міграції, поява біженців тощо. Очевидно, що зменшилася кількість населення й усіх національних груп населення, особливо українців і поляків, кількість яких не могла механічно зрости, коли для цього не було відповідних об'єктивних передумов¹⁴.

Цікаві в цьому контексті спостереження, які зробив у своєму дослідженні відомий польський демограф Віктор Орміцький. Він, зокрема, констатував, що після Першої світової війни наприкінці 1918 р. на Волині польські установи застали «опустошені руїни місць та сіл», майже «половина орної землі» не оброблялася, а «населення, вичерпане фізично і морально воєнними подіями, масово падало жертвою вражаюче поширюваних хвороб». Дослідник справедливо визнав, що висловлені згодом твердження про те, що відтак у цьому регіоні відбувалося швидке заселення спустошених земель, сприймали з великими сумнівами. Із його слів, «заселення збільшувалося неправдоподібно швидко» й природний приріст на Волині сприймали як «незвичайно високий». На користь потреби скептичного сприймання думка про нібито прискорену колонізацію поляками Волинського воєводства від 1920 р. свідчить і той факт, що з його території після Першої світової війни три-

¹⁴ Див.: Волинь в цифрах: зб. стат. табл., що відносяться до Волинського воєводства/під ред. С. Вітковського і С. Лянди. Луцьк, 1919.

вали процеси еміграції місцевих жителів (у тому числі багатьох тисяч поляків). Згідно з твердженням Орміцького, на підставі офіційних даних польської статистики, лише «у 1918–1931 роках з Волині емігрувало близько 40 000 осіб»¹⁵.

Від 1914 р. до 1920 р. на Волині не проводили системної роботи щодо статистичного обліку національного складу населення. Спробу його здійснення реалізовано лише в переписі 1921 р., однак його дані піддано різкій критиці українськими статистами й демографами та навіть багатьма польськими авторами. Авторитетний польський дослідник Гжегож Грицюк окреслив дискусії статистів й істориків щодо нього, як «контроверсії щодо даних загального перепису за 1921 рік»¹⁶.

Стосовно заселених здебільшого українцями земель, анексованих Польщею впродовж 1918–1920 рр., одним із найголовніших завдань перепису 1921 р. було письмово зафіксувати якомога більшу кількість поляків. Політична його мета – чисельними даними виправдати анексію західноукраїнських земель, обґрунтувати тезу про принаймні велику присутність поляків в етнічно неоднорідних (змішаних) регіонах і завищити реально меншу кількість поляків заниженням реальної більшої кількості українців. Один з українських аналітиків так пояснив політичну вмотивованість проведення перепису 1921 р. через кілька років після оприлюднення офіційної польської статистики про його наслідки: «Зовсім природно, що в переписі польська сторона мала свого специфічну тенденцію, а саме виказати якнайменшу кількість українців під Польщею та доказати, що українська національна територія під Польщею є територією мішаною, національно спірною, українсько-польською»¹⁷.

Під час проведення перепису й особливо після нього його методи та результати на всіх етнічно українських або етнічно змішаних українсько-польських прикордонних повітах Другої Речі Посполитої викликали критичні відгуки не лише серед українців, але й серед поляків. Характерно, що в перші роки після перепису навіть польські автори визнавали потребу корегування його даних на користь українського населення в Польщі на 575 000 осіб¹⁸.

¹⁵ Ormicki W. Przyczynek do demogeografii Wołynia. Osobne odpicie z «Rocznika Wołyńskiego». T. III. Równe: Nakładem Zarządu Wołyńskiego Okręgu Związku Nauczycielstwa Polskiego, 1933. S. 3–4.

¹⁶ Див. Kontrowersje wokół danych spisu powszechnego z 1921 r.: монографії Г. Грицюка з теми демографічних втрат у волинських та галицьких областях України: Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji. Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005. S. 59.

¹⁷ Морока. Діло. Львів. 1929. 26 травня. № 93. С. 1.

¹⁸ Wasilewski L. Istotna liczba Ukraińców w Polsce. *Sprawy narodowościowe*. 1927. Nr. 1. S. 230–231.

Багато фальсифікацій перепису 1921 р. щодо українців відбулося через применшення їх реальної кількості з одночасним їх зарахуванням до поляків на Західній Волині. Однак відстежити точні масштаби цих підтасувань у межах повітів 1897 р. складно, оскільки після включення цього регіону до складу Польщі відбулися деякі зміни меж окремих повітів, а саме здійснено механічне територіальне збільшення одних повітів через уключення до їх складу інших, які щезли з географічних карт. Водночас створено два нові повіти – Горохівський і Любомльський – за допомогою їх виокремлення зі складу інших повітів Західної Волині, а також Камінь-Каширський та Сарненський, які увійшли до Поліського воєводства. Водночас практично повністю у своїх межах залишилися Дубенський і Крем'янецький повіти й саме на їх прикладі можна найкраще відстежити динаміку та статистику етнічних трансформацій протягом 1897–1931 рр.

Точній реєстрації населення за національною ознакою не сприяло те, що під час обліку місцевих жителів учасники комісій із перепису часто під різними формальними приводами не реєстрували українців, які мешкали в містах тогочасного Волинського воєводства. Ось як прокоментував цю ситуацію відомий польський науковець й автор однієї з кращих на сьогодні «класичних» наукових монографій з історії Волинського воєводства в міжвоєнний період, польський дослідник Влодзімеж Мендржецький: «Вартість статистичних даних, отриманих у результаті перепису, проведеного 30 вересня 1921 р., є дуже обмеженою, зважаючи на тривання міграційних рухів, брак стабілізації політичних стосунків і стосунків у царині власності, слабкість та нефаховість працівників. Волинський воєвода оцінював, що, якщо йдеться про населення міст, розбіжності між фактичним станом і даними перепису сягають 30 %. Дубенський староста оцінював кількість мешканців Дубна у 13 000–15 000, у той час як перепис показав їх 9000. Також на сільському терені акція не була проведена достатньо ретельно. Л. Кривіцький навів низку фактів, які вказували на погану працю комісарів перепису, а також ухиляння населення від перепису в Дубенському й Ковельському повітах. Правдоподібно, що на інших теренах ситуація не виглядала кращою»¹⁹.

Офіційно в польському переписі жителів Західної Волині в 1921 р. зареєстровано 166 512 римо-католиків (із яких 157 606 назвали рідною

¹⁹ Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Wyd. Polskiej Akademii Nauk, 1988. S. 68.

польську мову й 3701 – українську) і 1 066 842 православних (975 595 українців, 62 425 поляків, 18 281 чеха, 9234 росіян, 1101 білорус)²⁰. Разом у цьому регіоні задекларовано проживання нібито 266 000 осіб польської національності²¹. Водночас до списків перепису внесено 1 066 842 православних (серед них зареєстровано 983 596 українців, 3450 росіян, 25 405 чехів)²².

Однак навіть з урахуванням природного успішного приросту кількість поляків там не могла сягнути такої велетенської цифри й збільшитись у 2,5 рази, не кажучи вже про несприятливі для відтворення умови перманентних воєн і нестабільності в 1914–1920 рр. Насправді поляків у згаданому регіоні було менше на 95 000 осіб некатолицького віровизнання (ідеться, передусім, про православних), а також за рахунок осіб інших віросповідань.

Фактично на Західній Волині поляками можна вважати основну частину зі 157 606 осіб, зарахованих до римо-католицького віросповідання, тобто лише через причислення православних українців до польської національності кількість поляків там збільшено на понад 100 000 осіб.

Однією з найбільших груп штучного перевищення чисельності поляків на території Волинського воєводства були православні українці. Кількість поляків збільшено за рахунок 54 000 православних волинських українців, зареєстрованих поляками (у 1921 р., зокрема, найбільше православних із задекларованою польською національністю зареєстровано на території Дубенського (17 000), Сарненського (11 000), Крем'янецького (10 000) і Ковельського (9000), а найменше – Острозького (1300) повітів)²³.

Кількість поляків за рахунок осіб інших віросповідань збільшено на 95 000 осіб (54 000 православних українців, 10 000 етнічних німців євангельського віросповідання, 11 000 євреїв іудейського віросповідання й представників інших церковних конфесій або релігійних громад).

²⁰ Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 wrzesnia 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1926. T. XXIII. S. 62.

²¹ Romer E. The Population of Poland according to the Census of 1921. *Geographical Review* published by American Geographical Society. Vol. 13. No. 3 (July 1923). P. 398-412.

²² В. С. Населення Волині в світлі польської статистики. *Наше життя*. 1924. С. 36–38.

²³ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dnia 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1923. T. VIII; Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dnia 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. Województwo Poleskie. Warszawa, 1924. T. IX.

Ось як потрактував це питання професор В. Мендржецький: «З групи декларуючих польську національність у 1921 р. треба також вилучити 10 000 євангелістів. Ними були німецькі колоністи, які подали польську національність, побоюючись втрати землі чи виселення. Також 11 000 осіб іудейського віровизнання, які назвали свою національність польською, зробили це, правдоподібно, побоюючись виселення до Росії і немає підстав для зачислення їх до поляків». На підставі висловленої критики перепису 1921 р. В. Мендржецький у згаданому дослідженні зробив висновок, що того року у Волинському воєводстві аж ніяк не могли мешкати більше ніж 191 000 поляків²⁴.

Однак у процесі критичного аналізу офіційних чисельних даних перепису 1921 р. також потрібно враховувати інші чинники, що дають підстави стверджувати, що і цифра у 191 000 осіб також була явно завищеною за рахунок інших категорій жителів. Кількість поляків Західної Волині в цьому переписі, зокрема, також штучно збільшено внесенням до списків перепису прибулих туди військових колоністів (т. зв. осадників) і цивільних чиновників із членами їхніх родин. Згідно з даними 1921 р., того року на Західній Волині перебувало 30 000 осіб, котрі народились у центральних воєводствах Польщі (із них 13 000 – у Люблінському, 5000 – у Келецькому, 3000 – у Варшавському), із яких 22 000 мешкали в селах²⁵.

Не всі римо-католики були поляками, ураховуючи перепис 1897 р., згідно з яким до 20 000 осіб на Західній Волині, котрі сповідували римо-католицьку релігію, назвали своєю рідною мовою українську. Зважаючи на це, наведену в переписі офіційну цифру цілком резонно можна зменшити ще принаймні на 11 000, а отже, у 1921 р. кількість поляків на Західній Волині не перевищувала 150 000 осіб, або, інакше кажучи, наведену в переписі офіційну цифру їх кількості у 266 000 завищено щонайменше на 116 000 осіб.

У процесі критичного аналізу даних перепису населення на Західній Волині також потрібно враховувати, що чисельність тамтешніх поляків в офіційних даних перепису 1921 р. зросла не лише на кілька десятків тисяч за рахунок українців, а й на кілька тисяч – за рахунок зарахування до поляків представників інших національних меншин. Найбільшими з них після поляків на Волині були 9450 росіян і 24 960 німців. За твердженням професора Степана Макарчука, у того-

²⁴ Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie... S. 71.

²⁵ Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Miejsce urodzenia. Czas pobytu. Statystyka Polski. T. XXVI. Warszawa, 1928. S. 62–63.

часному Волинському воєводстві «заниженою була кількість росіян» і тому «багато з них опинилися у графі православних поляків» й так само «з політичних міркувань частина німців записалися поляками»²⁶.

Головні фальсифікації національного складу жителів Західної Волині відбулися насамперед за релігійною ознакою. Офіційно в 1921 р. 62 425 православних Волині окреслили свою національність як польську, однак за результатами перепису 1931 р., таких на терені воєводства виявилось трохи більше ніж 20 000 осіб²⁷.

Недостовірність даних перепису 1921 р. за національною ознакою визнавали також польські громадські діячі, публіцисти й історики. Леон Василевський, наприклад, піддав сумніву наведену в статистиці перепису кількість православних і греко-католицьких поляків. На його думку, поляків-православних, за деякими несуттєвими винятками, узагалі ніколи не було, а поляки греко-католицького віросповідання мешкали здебільшого у м. Львові та Львівському воєводстві. Інший польський автор Константи Сроковський, який відвідав Волинь, висловився проти віднесення православних до поляків, пропонував уважати поляками всіх римо-католиків в цьому регіоні, а також частину іудеїв, які під час опитування зареєстрували свою національність як польську²⁸,

В. Менжецький також обґрунтовано вказав на явне «видавання бажаного за дійсне» після систематизації чисельних даних перепису 1921 р. у випадку віднесення десятків тисяч православних до поляків у Волинському воєводстві: «Під час порівняння наведених у таблицях даних звертає на себе увагу той факт, що в 1921 р. 74 000 осіб православно віровизнання окреслили свою національність як польську, тим часом у 1931 р. польську мову назвали рідною лише 20 000 православних»²⁹.

Проте навіть серед тих 20 000 православних, які назвали своєю рідною мовою польську, переважали не стільки люди, які справді вважали себе поляками, скільки ті, які зробили це з кон'юктурних міркувань, зважаючи на те, що поляки отримували різноманітні пільги під час наділення землею або оподаткування тощо, чого не мали українці. Логічним буде висновок про те, що така ситуація була наслідком прямих фальсифікацій, оскільки, за словами Мендржецького, «чисель-

²⁶ Макачук С. А. Етносоціальне розвиток і національні відносини на західноукраїнських землях в період імперіалізму. Львів: Вища шк., 1983. С. 126–127.

²⁷ Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938. Z. 70. S. 22.

²⁸ Srokowski K. Sprawa narodowościowa na Kresach Wschodnich. Kraków: Druk. «Czasu», 1924. 56 s.

²⁹ Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie... S. 69.

ність цієї групи не перебувала у явному зв'язку ані з відсотком католицького населення, ані не була пов'язана з рівнем української національної свідомості (який був суттєво високий у Крем'янецькому і дуже низький у Сарненському [повітах]), ані з районами виникнення загрозової шляхти, яка могла би зберігати почуття зв'язку з польськістю, незважаючи на православне визнання»³⁰.

Характеризуючи методику фальсифікацій і підтасовувань перепису 1921 р. у волинських повітах, В. Мендржецький констатував, що під час перепису 1921 р. членами комісії поляками записано «всіх мешканців або значну їх кількість із деяких поселень і сіл біля фільварків (наприклад 400 осіб у Новосьолках у Володимирському повіті)» й «у такій ситуації декларування польської національності» було «спричинене тиском власника маєтку». Відповідно, поляками часто зареєстровані «всі мешканці нерідко дуже великих (які заселяло понад 1000 осіб) православних сіл (наприклад Боложівка в Крем'янецькому повіті чи Сновидовичі в Сарненському повіті)» із метою рішенням громад «задокументувати позитивне ставлення громади до польської державності» й «подібні випадки можна було дуже часто спостерігати на території південно-східних воєводств». Такий стан був результатом цілеспрямованої дезорієнтації членами комісії із перепису місцевих жителів щодо суті запитань і свідомо підміна поняття про національну приналежність поняттям громадянської приналежності учасників перепису до Польської держави. Наслідок цього – ситуація, яку В. Мендржецький окреслив як «ситуація браку розуміння у респондентів понять національної і державної приналежності». Мендржецький припускав, що «група осіб православного віровизнання, які мали польську національну свідомість, ... не перевищувала правдоподібно 20 тис. осіб, згаданих у переписі 1931 р.»³¹

Ураховуючи масові факти реєстрації поляками осіб православного віровизнання, В. Мендржецький звернув увагу на те, що «більшість православних осіб декларували польську національність під примусом або не розуміючи характеру питання, яке їм задавали» й визнав, що «їх очевидна чисельність була значно менша від 74 000, вказаних у 1921 р.». До часу, коли народотворчі процеси не досягнули високого ступеня розвитку, «взаємне проникнення культурних вартостей на етнічно національних прикордоннях не було незвичним явищем і не спричиняло очевидної втрати власної етнічної ідентичності, а також пам'яті про власне походження»³².

³⁰ Ibid. S. 68–69.

³¹ Ibid. S. 71.

³² Ibid. S. 70.

Згідно з офіційними опублікованими польськими даними, кількість поляків на Волині сягала 240 922 особи, або 16,8 % від загальної кількості населення. Однак ці цифри спростовують інші дані про те, що водночас там само проживало лише 166 512 римо-католиків, або 11,6 % від загальної чисельності мешканців. Отже, навіть якщо зарахувати всіх римо-католиків до поляків, то й тоді кількість поляків мала би бути на 74 410 осіб меншою. Аналізуючи офіційні дані польського перепису 1921 р., один із його критиків констатував, що на Західній Волині до поляків зараховано 50 000 православних українців і 7000 осіб іудейського віросповідання, і стверджував:

«В дійсності кількість поляків є меншою навіть од кількості римо-католиків, і ця остання цифра для встановлення числа поляків мусила би бути зменшена на яких 20–30 тисяч... Таким чином можна рахувати, що поляки, яких на Волині є що-найбільше 140.000 душ, збільшили в своїй статистиці своє число на 100 000 душ, отже на яких 70 %. Просто, щоби збільшити своє число, поляки обернули в статистиці на поляків певне число українців і жидів. Іншими способами збільшити свою кількість на 70 % вони не могли. Разом з українцями та жидами в польській статистиці дуже постраждали також і чехи. По російській статистиці 1897 року, на Волині, зайнятій тепер поляками, чехів рахувалось 37 000 душ, а поляки у своїй статистиці через 24 роки, коли через природний зріст число чехів мусило збільшитися, нарахували їх тільки 25 000 душ. Що ж! Збільшити число поляків на Волині конечно було треба, і для того треба було використати й чехів»³³.

Прямим наслідком проведення таких перекирувань у Дубенському повіті в одній тільки Лубенській гміні було те, що записано як поляків мешканців сіл Олександрівка, Людгардівка, Мирогоща (де мешкали чехи й українці), Тороканів, Волиця Страклівська, Волиця Збитинська, Завале, Завале Чеське Іване, Панталія, Малі Затіріці. Так, лише в одній гміні задля фабрикування етнічного аргумента на користь приєднання Західної Волині до Польщі кілька тисяч православного українського населення оголошено поляками (у Тараканові польська статистика зареєструвала 624 поляків, у Загірцях – 100, у Панталії – 228, в Івані – 362, Мирогощі – 662. Подібна ситуація склалася також у багатьох інших українських селах. Таких фактів можна навести дуже багато з інших гмін і повітів. Згаданий український критик перепису 1921 р. стверджував, що «по окремих селах» головним принципом його проведення було «свідоме фальшування дійсности» як прояв того, як цілі українські

³³ В. С. Населення Волині в світлі польської статистики. *Наше життя*. 1924. С. 36–38.

(часто також і чеські) села, у яких проживало лише кілька римо-католиків, були записані як польські, і писав із цього приводу:

«Поляки в цих повітах для означення національності утворили чудернацьку рубрику “тутейших”, до якої заносились ті особи, яких поляки вписували як “тутешніх”, місцевих, поліщуків, руських. За ведення такої рубрики, абсолютно безграмотної з погляду статистичної теорії, робить неможливим використання даних по цих повітах... Особливо багато “тутейших” знайшли поляки в пов. Камінь-Каширському: при 58 603 цілого населення повіту на “тутешніх” припадає аж 9183»³⁴.

Кількість поляків на Західній Волині, згідно з даними перепису 1921 р., зросла на кілька десятків тисяч за рахунок українців і на кілька тисяч – за рахунок зарахування до поляків представників інших національних меншин. Найбільшими з них після поляків на Волині були 9450 росіян і 24 960 німців. За твердженням професора Степана Макарчука, на Волині «заниженою була кількість росіян» і тому «багато з них опинилися у графі православних поляків» та так само «з політичних міркувань частина німців записалися поляками»³⁵.

Аналізуючи матеріали перепису 1921 р. з Волині, В. Садовський зауважив, що багато українських громад та деякі чеські були зареєстровані переписними комісарами як польські. «У Дубенському повіті близько 60 сіл із православними мешканцями, які під час виборів голосували за українських кандидатів, домагалися відкриття українських шкіл, передплачували українські видання, – зафіксовані в переписі цілком або частково польськими»³⁶.

Методи фальсифікації перепису 1921 р. щодо волинян піддано критиці в окремих публікаціях у період СРСР. Автор монографії з історії руху «лівих» на Волині в міжвоєнний період Іван Заболотний констатував, що уряд Польщі трактував перепис 1921 р. на Волині «як один із заходів закріплення окупаційного режиму на західноукраїнських землях»: «Шляхом відкритої фальсифікації окупанти хотіли “довести”, що в Західній Україні переважає польське населення. Під час перепису польські чиновники змінювали прізвища українців на польські. Українське населення рішуче відмовлялося заповняти анкети, давати відомості про господарство, утаювало худобу, а в багатьох місцях – переховувалося в лісах»³⁷.

³⁴ Там само.

³⁵ Макарчук С. А. Етносоціальне розвиття и національніє отношенія на западноукраїнських землях в період імперіалізма. Львов: Выща шк., 1983. С. 126–127.

³⁶ Садовський В. Північно-західна Україна в світлі статистици. Львів, 1924. С. 19.

³⁷ Заболотний І. Нескорена Волинь. Нарис з історії революційного руху на Волині 1917–1939. Львів: Вид-во «Каменярь», 1964. С. 43.

Про безпідставність статистичного зарахування православного населення до польської національності існує чимало свідчень в архівних документах. Так, волинський воєвода Генрик Юзевський у звіті за 1930 р., коментуючи достовірність даних польського перепису населення 1921 р., зазначав: «Кількість некатоликів на Волині серед поляків настільки показова, що виникає сумнів, чи вона насправді відповідає дійсності... Наважуся припустити, що, очевидно, значна частина (неполяків. – А. Б.) причислила себе до польської національності з тієї причини, що не відрізняє поняття державної приналежності від національної. Це, напевне, частково стосується і євангелістів та євреїв. Насправді ж, мабуть, відсоток поляків на Волині не досягає 16,7 %, а міститься між загальною кількістю католиків 11,6 % (за даними перепису 1921 р. – А. Б.) і наведеною кількістю поляків – 16,7 %, наближаючись швидше до першого числа, ніж до другого»³⁸.

Отже, сам воєвода ставив під сумнів дані про великий відсоток польського населення на Волині, які подавала офіційна статистика станом на 1921 р. Під час обчислення кількості поляків також не враховано чинників, які впливали на загальну демографічну ситуацію (утрати й спад народжуваності та демографічного приросту, мобілізацію населення до армій воюючих держав, спаду народжуваності, скорочення кількості шлюбів як наслідок воєнної нестабільності й матеріальних нестатків, міграції, погіршення стану медичного забезпечення, переважання смертності над народжуваністю тощо).

Характерно, що заниження кількості представників непольських національностей у переписі 1921 р. відбулося також стосовно інших регіонів із численним переважанням непольського населення, що ввійшли до складу Другої Речі Посполитої. На думку багатьох українських, польських і західних авторів, дані перепису 1921 р. про кількість поляків на Західній Волині, на які посилялися польські науковці, насправді були суттєво завищені й натомість дані про кількість українців – суттєво применшені через унесення до списків перепису національності українців як поляків. Український політичний і громадський діяч, професор Української господарської академії в Подєбрадах Валентин Садовський, наприклад, піддав сумніву наведені офіційною польською статистикою факти про нібито 300 000 поляків, які були парафіянами Греко-католицької церкви в Галичині, та нібито 62 000 православних

³⁸ Макаручук С. Західна Волинь у 20–30-х рр. ХХ ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; голова редкол. Я. Ісаєвич; упоряд. М. Литвин, В. Футала. Львів, 2008. С. 228.

поляків у Західній Волині. Зіставивши дані перепису 1921 р. про національний склад та віросповідання мешканців окремих гмін із такими самими даними попередніх переписів, він зробив висновок про масові фальсифікації переписними комісарами в 1921 р. національності опитуваних, а подекуди й також віросповідної приналежності³⁹.

Більшість науковців, які аналізували дані польського перепису 1921 р., не ставили під сумнів факт широкомасштабних підтасувань під час його проведення в обчисленні національного складу. Розходження в трактуванні цього питання полягало лише в точному визначенні приблизних масштабів фальсифікацій. Західний дослідник етнічної історії нацменшостей у Польщі в міжвоєнний період Йозеф Маркус вважав, що поляками під час згаданого перепису записано понад 10 % жителів земель, котрі на той час перебували під владою й контролем Польщі: «Згідно з першим переписом населення 1921 року 30,8 % населення країни зарахували до національних меншостей, неофіційні твердження, запропоновані головно деякими меншинами, указували, що їх чисельність сягає 40 %»⁴⁰.

Аналіз даних перепису 1931 р.

Підтвердити й утвердити в суспільній свідомості в Польщі й у світі завищені дані перепису 1921 р. щодо поляків на Волині, у Галичині та на землях українсько-польського прикордоння повинен був перепис населення в Другій Речі Посполитій, проведений у 1931 р. За умов примусового запровадження польської мови в українських школах і подальших інших кроків щодо полонізації західних українців організатори перепису спочатку схильні були вважати його проведення своєрідним «лакмусовим папером» перевірки ефективності мовної полонізації, інакше кажучи, організатори й виконавці перепису повинні були перевірити, скільки українців піддалися на полонізаційні процеси й виявили готовність змінити свою національність. 9 грудня 1931 р. у Волинському воєводстві зафіксовано 2 084 791 жителя, у т. ч. 343 250 осіб (16,5 %) зареєстровано як поляків й 1 741 541 (83,5 %) – як неполяків.

Офіційні дані перепису увійшли до книг, довідників і публікацій більшості польських сучасників того часу й істориків, котрі досліджу-

³⁹ Садовський В. Людність західно-українських земель по польському перепису 30 вересня 1921 р. *Студії з поля суспільних наук і статистики*/заг. ред. М. Кордуби; Наук. т-во ім. Шевченка у Львові, Комісія нац. економії, соціології і статистики. Львів: Накладом Наук. т-ва ім. Шевченка, 1927. Т. 4. Вип. 1. С. 1–50; Садовський В. В. Північно-західна Україна в світлі статистики. *Літературно-науковий вістник*. Львів, 1924. Ч. 11. С. 156–166; Ч. 12. С. 250–261.

⁴⁰ Marcus J. *Social and Political History of the Jews in Poland, 1919–1939*. Berlin; New York; Amsterdam: Mouton Publishers, 1983. P. 17.

вали проблематику національного складу цієї держави в міжвоєнний період. Одним із перших авторів, який намагався обґрунтувати на підставі зафіксованих у переписі статистичних даних, був Альфонс Крисінський, для напрацювань котрого характерні певна політична заангажованість та некритичний метод аналізу численних даних за різними критеріями. Він був упевнений, що дані перепису 1931 р. про «рідну мову» достовірно відображають національні відносини в південно-східних воєводствах і їх не потрібно корегувати. Так само, як і аналітики перепису 1921 р., він намагався релятивізувати переважання українців у регіоні, пропорційно неспівмірне з представниками нацменшин. Із тональності його праці в читачів мимоволі стає очевидним висновок про те, що в східних воєводствах Другої Речі Посполитої ніяка з їхніх національних груп не є абсолютною більшістю мешканців, тому жодна з них не може мати виняткового права на ці території⁴¹.

Однак скептичні реалістичні прогнози щодо перспектив отримання бажаних результатів його проведення призвели до того, що на місцях задалегідь сплановано масові підтасовування в процесі підрахунку кількості переписаних через збільшення чисельності поляків у формі записування ними жителів інших національностей і в такий спосіб применшення реальної кількості неполяків. Після Другої світової війни професор Едвард Штурм де Штрем, котрий був головою Центрального статистичного управління Польщі під час перепису 1931 р., визнав, що зібрані на місцях дані перепису в «південно-східних кресах» були «підкореговані» виконавчими органами влади Другої Речі Посполитої (хоча й не вказав ні точних, ні приблизних відсотків чи інших параметрів такого «корегування»)⁴².

Насправді збільшення кількості населення загалом і поляків зокрема відбулося на Західній Волині за рахунок не природного приросту, а, по-перше, завдяки механічному приростові населення внаслідок територіального розширення меж Волинського воєводства (згідно з даними перепису 1931 р., його територія збільшилася до 35 754 км², а кількість населення зросла до 2 085 574 жителів⁴³); по-друге, за рахунок приїзду

⁴¹ Krysiński A. Liczba i rozmieszczenie Ukraińców w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*. 1928. Nr 6. S. 651–707; Krysiński A. Liczba i rozmieszczenie ludności polskiej na Kresach Wschodnich. Warszawa, 1930. 76 s.

⁴² Marcus J. *Social and Political History of the Jews in Poland, 1919–1939...* P. 17.

⁴³ Трактуювання й оцінки статистичних даних перепису польськими дослідниками див.: Krysiński A. *Ludność ukraińska (ruska) w Polsce w świetle spisu 1931 r.* Biblioteka «Spraw Narodowościowych». Nr 33. Warszawa: Nakładem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych, 1938; Kęsik J. *Struktura narodowościowa województwa wołyńskiego w latach 1931–1939. Przemiany narodowościowe na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948/pod redakcją Stanisława Ciesielskiego.* Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003.

до згаданого воєводства великої кількості різних категорій поляків із членами родин із центральних і західних воєводств Польщі. Ними, за твердженням науковця зі Львова професора Степана Макарчука, були військові й цивільні колоністи, чиновники управлінських структур судів і поліції, службовці транспорту, пошти, лісового господарства, учителі та інші представники інтелігенції переважно молодого або середнього віку, що сприяло вищому приростові населення серед поляків, порівняно з українцями. Уявлення про їх масштаби може дати той промовистий факт, що тільки до січня 1923 р. Західну Волинь заселили 2995 родин військових колоністів і 3128 – осадників із цивільного населення (загальною чисельністю понад 20 000 осіб)⁴⁴.

Порівнюючи форми й наслідки фальсифікацій переписів 1921 і 1931 рр. на Західній Волині, інший львівський історик Олег Дудяк констатував: «У регіонах, де втручання адміністрації у хід перепису 1931 р. були мінімальними, відсоток осіб, які подали польську мову рідною, скоротився по відношенню до числа осіб, яким у 1921 р. була вписана польська національність. Тому темп приросту “поляків” у таких регіонах скоротився по відношенню до темпу приросту римо-католиків, яких фальсифікації 1921 р. заторкнули менше. Яскравим прикладом цього явища служить Волинь, де, згідно з даними нового перепису, за 1921–1931 рр. кількість римо-католиків збільшилась на 151 862 особи (83,4 %), а поляків – лише на 81 742 осіб (30,0 %)». Як наслідок такої ситуації, згідно з твердженням згаданого дослідника, «найменша польська спільнота мешкала на Західній Волині (Волинське воєводство і повіти Камінь-Каширський та Сарни Поліського воєводства), де вона нараховувала 182 020 чол. або 11,1 % жителів цього краю». Згідно з офіційними даними перепису 1931 р., як визнав О. Дудяк, на Західній Волині кількість польських мешканців майже подвоїлася, порівняно з 1921 р., хоча «вони і надалі склали незначний відсоток серед жителів краю»⁴⁵.

Опубліковані в Польщі дані перепису 1931 р. так само, зрештою, як і дані перепису 1921 р., насправді не відображали реального співвідношення населення Волинського воєводства за національною ознакою. Його проведення відбувалося під час полонізаційних процесів, що

⁴⁴ Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). Київ: Наук. думка, 1985. С. 115.

⁴⁵ Дудяк О. Динаміка соціальної структури і зайнятості польського населення Західної України у міжвоєнний період (20–30-ті роки ХХ ст.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 – «Всесвітня історія» / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2003. С. 56, 80, 89.

проявлялися, серед іншого, у здійсненні цивільними та військовими органами влади Другої Речі Посполитої акції творення «острівків полонізації» у формі організації поселень польських колоністів-осадників. Іншим методом полонізації західноукраїнських земель була зміна віросповідання з православного на римо-католицьке або вписування іншої національності людей під тиском польських установ через творення об'єднань представників т. зв. загородової шляхти (українців, оголошених українізованими нащадками польської шляхти) на Західній Волині й у заселених переважно українцями повітах Галичини, а також в етнічно змішаних землях Закерзоння чи т. зв. «тутейших» на Поліссі. Перепис 1921 р., зокрема, зафіксував у Камінь-Каширському повіті в графі «тутейші, місцеві, поліщуки, руські» 9183 особи, а перепис 1931 р. – 74 313 «тутейших», які становили більшість приросту графи «інші національності» в згаданому повіті. За десять років приріст вигаданої національної групи «місцевих» на території повіту мав би становити 65 130 осіб, або 709 %, але, очевидно, що оголошення цих цифр як офіційних даних перепису було звичайною фікцією⁴⁶.

Факт підтасувань під час проведення перепису 1931 р. на Західній Волині справедливо відзначив В. Мендржецький: «Дані, отримані під час другого перепису за 1931 р., не можуть служити для верифікації результатів за 1921 р., оскільки були опубліковані лише на рівні повітів, що суттєво применшує їх вартість, зважаючи на дійсну національну мозаїку Волині. Крім того, перепис 1931 р. оперував поняттям “батьківської мови”, а не “національність”, яким послуговувалися у 1921 р.»⁴⁷

У значно більших масштабах, ніж на Волині, відбулися фальсифікації в Галичині, для якої водночас, порівняно з волинськими повітами, були характерні значно вищі масштаби полонізаційних процесів. Найбільше фальсифікацій було в Тернопільському воєводстві, де до реєстрів як поляків уписано найбільшу кількість місцевих українців, порівняно з іншими регіонами в складі Другої Речі Посполитої. Згідно з переписом 1931 р., зокрема в Тернопільському воєводстві нібито близько 50 % місцевих жителів назвали своєю рідною мовою польську й 45 % – українську. Однак про факт того, що насправді поляків було менше, а українців – більше, свідчить те, що водночас у переписі зареєстровано 54,5 % греко-католиків і 36,7 % католиків (хоча реальне їх співвідношення з урахуванням підтасувань реально було наближене відповідно до 55 і 35 %). Жителі деяких сіл, згідно з австрійським

⁴⁶ Там само. С. 86–87.

⁴⁷ Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie... S. 68.

переписом 1910 р. становили 80 % україномовної греко-католицької більшості цих населених пунктів. Однак за 20 років у переписі 1931 р. подекуди ті самі 80 % жителів зареєстровано як польськомовну католицьку більшість, при тому, що там не відбулося суттєвого природного приросту й загальна чисельність населення залишалася відносно стабільною⁴⁸.

Спроби збільшення кількості волинських поляків через полонізацію українців Західної Волині в 1930-х рр.

Головною метою переписів 1921 і 1931 рр. було прагнення радше декларативно створити загальне враження більшої кількості поляків на Західній Волині й на інших етнічно змішаних українсько-польських територіях та з цією метою оголошено завищені цифрові дані про насправді меншу їх чисельність. Водночас головною метою конкретної політики Польщі під час й особливо після їх проведення стало практично довести реальний стан кількості поляків до цих цифр на місцях. Інакше кажучи, політика Другої Речі Посполитої в 1930-х рр. спрямовувалася на те, щоб створити реальну людську базу для підтвердження даних перепису 1931 р. під час проведення наступного, запланованого на 1941 р.

Ще суттєвіше змінити етнічну картину регіону мав політичний курс Другої Речі Посполитої в 1930-х рр., відомий як т. зв. «курс зміцнення польськості на кресах». Польські державні цивільні та військові установи почали полонізацію з окраїн української етнічної території. Ними стали Лемківщина, Полісся, Холмщина й Підляшшя. На Волині до кінця 1930-х за воєводи Генрика Юзевського тривав започаткований за нього курс толерування діяльності лояльних українських організацій, однак наприкінці 1930-х рр. відбулися скандальні «ревіндикаційні» акції з примусовим «наверненням» жителів прикордонних сіл на католицизм і польську національність. Головна мета акції ополячування – забезпечити полонізацію (або принаймні не допустити поширення української національної самосвідомості) серед частини місцевого населення з нечітко позиціонованою етнічною приналежністю, локальний патріотизм селян до своїх сіл і цілковите сприймання Польської держави як своєї Батьківщини. Поряд із полонізацією Православної церкви діяло й отримувало активну підтримку з боку державних органів влади так зване Товариство поляків православного віровизнання (*Stowarzysze-*

⁴⁸ Див.: Статистика українського населення в Польщі у світлі перепису з 1931 року. (З відчиту д-ра В. Кубійовича). *Діло*. Львів. 1933. 4 травня. Ч. 111. С.1; Підсумки загального перепису населення. *Діло*. 1935. 15 червня. Ч. 156. С. 3.

nie Polaków Wyznania Prawosławnego), що на Волині та Холмщині функціонувало одночасно з відповідним Союзом поляків-греко-католиків у Галичині, до яких до кінця 1930-х рр. записано багато місцевих українців⁴⁹.

Оскільки збільшення кількості поляків за допомогою природного демографічного приросту відбувалося повільно, то вирішено зробити це через окатоличення й записування їх до документів як поляків. Із цією метою наприкінці 1937 р. інтенсифіковано заходи щодо ополячення населення Західної Волині. Окремим «полем для експериментів» став Крем'янецький повіт. 19 грудня 1937 р., наприклад, лише в одному селі Гриньки згаданого повіту насильно змушено прийняти католицьку віру 35 країнських православних сімей загальною чисельністю 116 осіб. Усього до середини лютого 1938 р. у згаданому селі й навколишніх селищах на католицизм під тиском перейшли близько 400 осіб із православної громади, у якій до окатоличення з 585 осіб 563 були православними українцями⁵⁰. Загалом протягом переважно міжвоєнного періоду понад 2000 українців «навернено» у Володимир-Волинському повіті⁵¹.

Проте на місцях у парафіях спроби окатоличення й тим самим колонізації не завжди давали ефективні наслідки. У парафії Березне протягом 1927–1937 рр. «навернено» тільки кілька десятків українців, протягом 1938–1939 рр. – ще стільки ж⁵². Подібна ситуація була в парафіях Дружкопіль⁵³, Стара Гута⁵⁴, Шпанів⁵⁵, а в парафії Римаче від початку 1938 р. до середини 1939 р. загалом «навернено» лише сім православних українців⁵⁶.

Однак подання волинськими українцями заяв про зміну національності й віровизнання здебільшого не були наслідком щирих внутрішніх переконань людей чи процесів переосмислення ними своєї

⁴⁹ Див.: Potocki R. *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2003.

⁵⁰ Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). Ф. 2 Станіславське воєводське управління, м. Станіслав 1921–1939 рр. Оп. 1. Спр. 1831. Арк. 71.

⁵¹ Див. поіменні списки «навернених»: Skorowidz *Liber conversorum* parafii Włodzimierz Wołyński fara 1900–1944. *Wykaz osób z akt metrykalnych Diecezji Łuckiej do 1945 r.*/Opracowanie ks. W. Żurka. T. III. Lublin: Ośrodko Archiwów Bibliotek i Muzeów Kościelnych KUL, 2007. S. 669–704.

⁵² Див. для порівняння: *Księga nawróconych parafii Berezne 1927–1937. Wykaz osób z akt metrykalnych Diecezji Łuckiej do 1945 r.*/Opracowanie ks. W. Żurka. Lublin: Ośrodko Archiwów Bibliotek i Muzeów Kościelnych KUL, 2004. T. 1. S. 74–76; *Księga nawróconych parafii Berezne 1938–1939. Wykaz osób...* T. 1. S. 77–78.

⁵³ *Księga nawróconych parafii Drużkopól 1938–1943. Wykaz osób...* T. 1. S. 146–150.

⁵⁴ *Ibid.* S. 768–769.

⁵⁵ *Ibid.* S. 844–846.

⁵⁶ *Księga nawróconych parafii Rymacze od 1.I.1938–1941. Wykaz osób...* T. VI. Lublin, 2010. S. 1089–1090.

приналежності до іншої національності на підставі їх готовності до зміни національної системи координат. За визнанням польського дослідника Роберта Потоцького, одним із визначальних аргументів на користь формального написання заяв із проханням змінити релігійне визнання й національність були обіцянки звільнення від податків та інших преференцій до зачислення на державну службу й інших пільг та переваг матеріального характеру: «Православне населення, яке перейшло на католицизм, об'єднувалося у місцеві Союзи загородової шляхти. Тільки у Дубенському повіті за короткий час було створено 29 філій цієї організації. Згідно з неповними даними, від грудня 1937 до вересня 1938 року “навернено” у такий спосіб приблизно 12 тисяч осіб. Державні органи влади передбачили для “конвертованих” преференційні кредити право першочергової купівлі землі у результаті парцеляції поміщицьких маєтків, податкові пільги під час започаткування власної господарської діяльності, продаж інвентарю за зниженими цінами, а також розбудову польської культурно-освітньої інфраструктури»⁵⁷.

Отже, опубліковані дані переписів польського населення Західної Волині дають змогу відстежити відносно точні офіційні кількісні показники зміни його кількості. Водночас, з огляду на національну заангажованість і політичне замовлення та запрограмованість переписів 1921 і 1931 рр., із визначеним завданням для членів комісій надати дані про якомога кількість поляків не дають змоги з'ясувати точні дані про зміни в національній структурі регіону. На сьогодні можна скласти лише доволі приблизне уявлення про кількісні трансформації етнічних груп населення Волині й зробити дуже попередні висновки з цього питання. На сьогодні не можна категорично стверджувати, що дослідникам відома точна кількість поляків на Волині на початок Другої світової війни. У жодному разі не можна робити категоричних тверджень на підставі здогадів і версій. За допомогою критичного аналізу офіційних даних польських переписів можна зробити припущення, що кількість українців Західної Волині в кожному з них зменшено на десятки тисяч осіб, поляків – збільшено на таку саму кількість. При тому не враховано природного приросту українців і перебільшено природний приріст поляків. Насправді протягом 45 років від 1897 до 1942 р. відбулися значні трансформації й порушення нормального ритму життя краю, демографічні трансформації та кризи, які сприяли зменшенню реальної кількості поляків у цьому регіоні. Однак це питання ще потребує подальшого вивчення дослідниками.

⁵⁷ Potocki R. *Polityka państwa polskiego...* S. 172–173.